

Filie Stalagu X A Schleswig z rozszerzonymi rewirami chorych dla radzieckich jeńców wojennych w Heidkaten (1941–1944) i Gudendorf (1944–1945)¹

Słowa kluczowe: *Russenlager*, rozszerzone rewiry chorych, praca jeńców, filia obozu w Heidkaten, filia obozu w Gudendorf, radzieccy jeńcy wojenni

Niniejszy artykuł poświęcony jest zagadnieniom reorganizacji w końcu 1941 r. struktury obozów funkcjonujących w X Okręgu Wojskowym Wehrmachtu z perspektywy historii lokalnej. Szczególną uwagę zwrócono tu na kwestię utworzenia filii obozów z rozszerzonymi rewirami chorych w Heidkaten (1941–1944) oraz w Gudendorf (1944–1945). Uwzględniając zwłaszcza typ obozów dla jeńców radzieckich – *Russenlager*, założonych w początkowej fazie wojny ze Związkiem Radzieckim, kontrastujących z równocześnie funkcjonującymi stalagami dla jeńców wojennych innych narodowości, autorka stara się odpowiedzieć na pytanie, jaką funkcję i strukturę miały obie wspomniane filie „oboju w cieniu” (*Schattenlager*) X A Schleswig². W efekcie przedkładany artykuł stanowi istotne uzupełnienie oceny obu tych filii obozowych z rozszerzonymi rewirami chorych, dokonanej uprzednio przez Gerharda Hocha, Martina Gietzelta i Thomasa Tschirnera. W większej mierze sytuuje te miejsca w sieci obozów dla radzieckich jeńców wojennych, które istniały w północno-zachodnich Niemczech, opierając się na wynikach badań Rolfa Kellera zaprezentowanych w 2011 r.³

1 Artykuł powstał na podstawie wyników badań autorki dotyczących obozu i miejsca pamięci jeńców radzieckich w Gudendorf, które zostaną opublikowane w 2020 r. w formie monografii. Dziękuję członkom Rady Naukowej w osobach dr. Rolfa Kellera, dr. Reimera Möllera oraz dr. Haralda Schmidta za okazaną pomoc, krytyczne zapytania oraz cierpliwość okazaną w trakcie realizacji projektu.

2 *Schattenlager*, czyli „oboju w cieniu” to placówki, których jedynym zadaniem było organizowanie zatrudnienia jeńców wojennych. Składały się wyłącznie z komendantury i nie miały infrastruktury służącej przetrzymywaniu jeńców [od red.].

3 M. Gietzelt, *Das Lager und die Gedenkstätte Gudendorf. Studie zum Forschungsstand*. W: *Kritische Annäherungen an den Nationalsozialismus in Norddeutschland. Festschrift für Gerhard Hoch zum 80. Geburtstag am 21. März 2003*, Hrsg. R. Schwarz u.a., Kiel 2003, s. 330–353; idem, *Die Gedenkstätte Gudendorf. Neue Forschungsergebnisse*, „Dithmarschen. Landeskunde, Kultur, Natur” 2004, H. 3, s. 57–80; G. Hoch, *Zwölf wiedergefundene Jahre: Kaltenkirchen unter dem Hakenkreuz*, Bad Bramstedt 1981; idem, *Erweitertes Krankenrevier in Heidkaten*. W: *Verschleppt zur Sklavenarbeit. Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter in Schleswig-Holstein*, Hrsg. G. Hoch, Aveslohe 1986, s. 77–100; idem, *Geordnetes Massensterben*, „Dithmarschen. Landeskunde, Kultur, Natur” 1996, H. 1, s. 3–7 (z. spec. pt. *Gudendorf: Gefangenenlager und Gedenkstätte*); R. Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Zwängen*,

Uruchomienie *Russenlager* – reorganizacja struktury obozów jenieckich w X Okręgu Wojskowym pod koniec 1941 roku

Pod koniec roku 1941 nastąpiła reorganizacja systemu zatrudnienia i struktury obozów jenieckich, którą przeprowadzono na rozkaz Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (OKW) wydany 14 listopada, nakazujący „przeniesienie radzieckich jeńców wojennych z obozów radzieckich do stalagu właściwego w sprawach zatrudnienia”. Jednocześnie dokonano likwidacji specjalnej struktury *Russenlager*, które następnie włączono do istniejącego systemu obozów. Należało przy tym jednak zachować „ostre oddzielenie” radzieckich jeńców wojennych od jeńców z innych państw – jak podkreślono w dokumencie – na przykład przez „oddzielny rewir chorych, oddzielne latryny, miejsca urządzone do osobnego przyjmowania posiłków [oraz] wydzielone warsztaty”⁴. Rolf Keller zaznacza, że ze względu na brak źródeł zawierających centralne dyrektywy kierownictwa OKW, proces likwidacji *Russenlager* może być zrekonstruowany jedynie w oparciu o zmiany, jakie miały miejsce na szczeblu okręgów wojskowych. Różnice w wykonaniu tego zasadniczego rozkazu wydanego w połowie listopada 1941 r. wskazywały jednak na występowanie regionalnego zróżnicowania⁵.

Na szczeblu X Okręgu Wojskowego można zaobserwować większą regionalizację zakresu zadań realizowanych przez *Russenlager*. W początkowym okresie przybywania transportów latem 1941 r. centralnym obozem służącym do przyjmowania radzieckich jeńców wojennych oraz rozmieszczania ich w pierwszych lokalnych miejscach pracy był specjalnie utworzony *Russenlager* – Stalag X D (310) Wietendorf. Od końca października 1941 r. jeńców przetrzymywano w istniejącym już Stalagu X B Sandbostel, który przeznaczony był dla jeńców wojennych z innych państw. Wyznaczono w nim osobną część dla jeńców radzieckich, a stalagowi przydzielono odrębny rejon zatrudnienia, skąd zarządzano też oddziałami roboczymi złożonymi z jeńców radzieckich⁶. Taki podział struktury obozowej wyszedł naprzeciw wymaganiom związanym z zarządzaniem pracą jeńców na skutek wydatnego zwiększenia skali „zatrudnienia Rosjan”, począwszy od października 1941 r. Z kolei od połowy listopada i w grudniu 1941 r. dokonano rozdzielenia obszarów zatrudnienia

Göttingen 2011; T. Tschirner, „Kleine Fische” – Das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener in Schleswig-Holstein. Eine regionale Studie anhand von Personalkarten der im „Erweitertes Krankenrevier Heidkaten Stammlager” gestorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen, praca dyplomowa z 2011 r., <http://www.zwangsarbeiter-s-h.de/Ergebnisse/Tschirner/Sowjetische%20Kriegsgefangene%20in%20S-H.pdf> [dostęp: 17 I 2019 r.]. W 2011 r. Gerhard Hoch na krótko przed swoją śmiercią w 2015 r. napisał nieopublikowany dotychczas manuskrypt pt. „Erweitertes Krankenrevier Heidkaten – Stammlager X A Schleswig”, w którym również zajął się zagadnieniem podwójnej struktury obozu w Heidkaten.

4 Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (dalej: BA-MA), sygn. RW 19/5705, Rozkaz OKW (*Oberkommando der Wehrmacht* – Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu) w sprawie jeńców wojennych dotyczący „przeniesienia jeńców radzieckich z obozów radzieckich do stalagów” z 14 XI 1941 r.; zob. także R. Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen...*, s. 357.

5 R. Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen...*, s. 357.

6 Ibidem, s. 363.

w północno-zachodnich Niemczech na trzy regiony okalające: Stalag X A Schleswig (okręg Urząd Pracy Marchia Północna: Szlezwik-Holsztyn i Hamburg), Stalag X B Sandbostel (Urząd Pracy Dolna Saksonia: obszar między Łabą i Wezerą) oraz Stalag X C Nienburg (Urząd Pracy Dolna Saksonia: okręg Weser-Ems włącznie z Bremą). Podporządkowano im też wcześniejsze komanda pracy obozu Wietzendorf stosownie do ich regionalnych kompetencji⁷.

Regionalne zróżnicowanie zakresów funkcjonowania oddziałów roboczych w odniesieniu do różnych obszarów geograficznych szło w parze z reorganizacją systemu obozów. W przeciwieństwie do Stalagu X B Sandbostel dwa pozostałe stalagi były tzw. obozami w cieniu, niemającymi możliwości przyjmowania jeńców. Wypełniały one jedynie zadania administracyjne związane z ich zatrudnianiem do pracy. Funkcję przyjmowania radzieckich jeńców wojennych łącznie z organizacją placówek medycznych, takich jak lazarety czy rozszerzone rewiry chorych oraz miejsc służących higienie epidemiologicznej, np. odwyszawialni, miały przypuszczalnie spełniać *Russenlager* w regionie, które istniały w obszarze działania wymienionych „obozów w cieniu” jako podobozy. Dla *Schattenlager* X C Nienburg planowano najprawdopodobniej utworzyć taki obóz w miejscowości Rohrsen⁸. Ze względu na niepełny przekaz źródłowy nie jest wiadomo, czy pod koniec 1941 r. w obozie w Rohrsen znajdowali się już radzieccy jeńcy wojenni. Hans-Jürgen Sonnenberg, na podstawie brakujących źródeł, które mogłyby zweryfikować stan osobowy obozu, wysnuwa wszakże wniosek, że w tym czasie w Rohrsen nie było radzieckich jeńców, twierdząc jednocześnie, że po zakończeniu robót budowlanych prowadzonych od października 1942 r. zamiast jeńców radzieckich w Rohrsen przyjmowano wyłącznie jeńców z Korsyki⁹.

Analizy dotyczące zatrudniania radzieckich jeńców wojennych w komandzie pracy nr 5799 w przedsiębiorstwie zbrojeniowym Eibia GmbH w Liebenau i Steyerbergu, które mieściło się w odległości kilku kilometrów od Stalagu X C wykazały, że zimą na przełomie 1941 i 1942 r. do Stalagu X D Wietzendorf przybyli chorzy jeńcy. Wykaz administracyjny z 24 grudnia 1941 r. dotyczący komanda pracy Liebenau II (Steyerberg) obejmuje 1000 radzieckich jeńców wojennych, którzy zostali do niego przydzieleni¹⁰. Uzupełnienia dotyczące zgonów i przeniesień zostały wpisane do wykazu od 24 grudnia 1941 do czerwca 1942 r. Oprócz wysokiej liczby przypadków śmiertelnych tuż po rozpoczęciu zatrudniania jeńców, na początku roku 1942

7 Ibidem, s. 362–364.

8 Kreisarchiv Nienburg, sygn. 66/138, Pismo Powiatowego Urzędu Budowlanego do starosty z 14 VIII 1942 r.; cyt. z publikacji: H.-J. Sonnenberg, *Das Zweiglager Rohrsen (Heemsen) des Stalag X C Nienburg und die Gedenkstätte*, Nienburg 2018, s. 11.

9 Ibidem, s. 13.

10 Arolsen Archives, 2.1.2.1/70793567 (MOS 014 nr 000074), Stalag X C, Wykaz dotyczący pracy komanda Liebenau II (Steyerberg) nr 5799; kopia również w archiwum Stowarzyszenia Ośrodka Dokumentacji Fabryki Prochu w Liebenau (Archiv der Dokumentationsstelle Pulverfabrik e.V.).

ogółem 434 jeńców zostało przewiezionych do lazaretu w Wietzendorf¹¹, co sugeruje istnienie zależności między zatrudnianiem jeńców za pośrednictwem *Schattenlager X C* i *Russenlager X D* (310) wraz z jego obozem jenieckim i lazaretem.

Filia obozowa w Heidkaten z rozszerzonym rewirem chorych

Na okres reorganizacji zarządzania pracą jeńców i systemu obozów – łącznie z likwidacją centralnych „obozów radzieckich” i podziałem zadań na regularne stalagi jak Sandbostel oraz *Schattenlager X A* i *X C*, a także ich podobozów przeznaczonych wyłącznie dla radzieckich jeńców wojennych – należy też datować utworzenie obozu dla jeńców radzieckich w Heidkaten. W radzieckim „Wykazie Gresko” z listopada 1945 r., który zawiera spis wszystkich żołnierzy Armii Czerwonej zmarłych w obrębie Stalagu X A Schleswig¹², po raz pierwszy 13 grudnia 1941 r. figurują wpisy dotyczące sześciu jeńców radzieckich zmarłych w Heidkaten¹³. Porównanie ich z odnośnymi kartami osobowymi nr I (niem. *Personalkarten I*) jasno wskazuje, że zmarli oni w „lazarecie w Heidkaten”, dokąd zostali skierowani kilka dni wcześniej ze swego komanda pracy funkcjonującego w obrębie Stalagu X A. Karta osobowa jeńca o nazwisku Nikitin Gaigori, numer jeniecki 121642 Stalag X B, wystawiona 8 grudnia 1941 r., wskazuje na 13 grudnia 1941 r. jako najwcześniejszą datę przybycia do lazaretu jeńca należącego do grupy zmarłych w Heidkaten. Został on tam skierowany z komanda pracy w Halstenbeck¹⁴.

11 V. Meier, „Wir sind die Herren, ihr seid die Sklaven”. *Die ökonomische Ausbeutung von sowjetischen Kriegesgefangenen als Zwangsarbeiter in der Pulverfabrik Liebenau*. W: *Besatzung – Vernichtung – Zwangsarbeit. Beiträge des 20. Workshops zur Geschichte und Gedächtnisgeschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Hrsg. F. Bonnezeour, P. Dinkelaker, S. Kleinmann u.a., Berlin 2017, s. 153–176, tu s. 162.

12 Pismo skierowane przez płk. Gresko do gen. bryg. Czawelskoja zawierające wykaz z 9 XI 1945 r. dotyczący radzieckich jeńców wojennych zmarłych w obrębie Stalagu X A, oryginał w CAMO, w Internecie link OBD Memorial, ID 73574577, dokument 1–52 (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73574577&p=1> [dostęp: 26 V 2019 r.]); kopie w Archiwum Miejsca Pamięci w Neuengamme oraz w zbiorach Ośrodka Dokumentacji Ruchu Oporu i Prześladowań w latach 1933–1945 na terenie kraju związkowego Dolna Saksonia (fundacja „Stiftung niedersächsische Gedenkstätten”).

Wykaz w języku rosyjskim, zawiera na 50 stronach informacje o 1538 przypadkach śmierci. Został przesłany 9 XI 1945 r. przez naczelnika wydziału ds. przyjmowania i ewidencjonowania jeńców płk. Gresko do naczelnika państwowego wydziału ds. ewidencjonowania zmarłych i zaginionych żołnierzy niższych stopni i sierżantów oraz ds. uprawnień rentowo-emerytalnych ich rodzin gen. bryg. Czawelskoja. Ustaleniem miejsc pochówku obywateli radzieckich, którzy stracili życie w nazistowskich Niemczech w latach 1941–1945 zajmowali się w zachodnich strefach okupacyjnych akredytowani radzieccy oficerowie. Wykaz ten był już analizowany przez Reimera Möllera i jego zespół, zob. R. Möller, *Gerhard Hoch und die Erforschung des Schicksals sowjetischer Kriegsgefangener. Eine Auswertung der Gresko-Liste der Roten Armee vom 9. November 1945*. W: *Vom HJ-Führer zum NS-Forscher: Gerhard Hoch: Leben und Werk, Rezeption und Wirkung*, Hrsg. von das Kaltenkirchener Symposium/Trägerverein KZ-Gedenkstätte Kaltenkirchen in Springhirsch, Kaltenkirchen 2018, s. 2–15.

13 Numery w wykazie: 162–165 i 233–234.

14 CAMO, wydz. IX, nr fund. 58, nr inwentaryzacyjny 977521, nr akt 1870, numer jeniecki 121642 Stalag X B. Ustalono na podstawie danych z projektu OBD Memorial (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300760314&p=1> [dostęp: 2 X 2019 r.]).

Zgodnie z tym obóz w Heidkaten, który mieścił w sobie rozszerzony rewir chorych, odswawialnię oraz obóz jeniecki, zaczął pełnić funkcję *Russenlager* związaną z przyjmowaniem jeńców, podczas gdy zarządzanie zatrudnieniem na tym obszarze było realizowane przez *Schattenlager*, którym był Stalag X A Schleswig. Obóz w Heidkaten funkcjonował zatem jako podobóz, spełniając wymóg oddzielenia jeńców radzieckich od tych z innych państw, co pierwotnie miał zapewniać równoległe istniejący system *Russenlager*. O tej podwójnej strukturze obozu wspominał również Gustav Toosbuy, który od stycznia 1942 r. pełnił funkcję komendanta obozu jenieckiego w Heidkaten, w korespondencji prowadzonej w 1978 r. z Gerhardem Hochem:

W Heidkaten nie było obozu jenieckiego w zwykłym znaczeniu tego pojęcia, lecz stalag dla jeńców rosyjskich z rozszerzonym rewirem chorych, zakładem odswawiania oraz pomieszczeniem, w którym mieścił się mały warsztat rzemieślniczy. Stalag był odpowiedzialny za funkcjonowanie komand roboczych złożonych z rosyjskich jeńców, znajdujących się w Szlezwiku-Holsztynie i Hamburgu. Jeżeli jakiś jeńiec zachorował, wówczas jeden ze strażników zawoził go do Heidkaten, a gdy wyzdrowiał, był stamtąd odbierany. W rewirze przebywało stale około 100 chorych. Innych jeńców w obozie nie było z wyjątkiem personelu pielęgniarskiego i robotników¹⁵.

Sam G. Toosbuy był, według jego własnych słów, odpowiedzialny jedynie za jeńców radzieckich przewiezionych z rewiru chorych do obozu, którzy „wyzdrowieli” bądź odzyskali zdolność do pracy¹⁶. Oznacza to konkretnie, że jako komendant obozu jenieckiego w Heidkaten odpowiadał za jeńców, którzy po krótkim czasie powracali do pracy w obrębie Stalagu X A. Rozszerzony rewir chorych podlegał oficjalnie lekarzowi obozowemu Stalagu X A Schleswig, który, jak stwierdza G. Toosbuy, w regularnych odstępach czasu przyjeżdżał do Heidkaten. Rewir był oddzielony od obozu dla jeńców wojennych i miał osobne wejście¹⁷. Te zróżnicowane zakresy odpowiedzialności G. Toosbuy wyszczególnił w liście z 1981 r., pisząc:

Do stalagu włączony był rewir chorych, w którym umieszczano wszystkich chorych jeńców z komand. Rewir chorych podlegał niemieckiemu lekarzowi obozowemu, urzędy wojskowe nie miały uprawnień do wydawania rozkazów [sic!]. Dotyczyło to również rewiru w Heidkaten. Mój zakres odpowiedzialności zaczynał się więc dopiero po zwolnieniu z rewiru¹⁸.

15 KZ-Gedenkstätte Kaltenkirchen in Springhirsch, Nachlass von Gerhard Hoch, b. sygn., List Gustava Toosbuy'a do Gerharda Hocha z 26 II 1978 r.

16 Ibidem, List Gustava Toosbuy'a do pana Schillera z 25 IV 1982 r.

17 Ibidem.

18 Ibidem, List Gustava Toosbuy'a do pana Schillera z 29 IX 1981 r.

Według opisu G. Toosbuy'a oddziały robocze zostały podzielone przez władze Stalagu X A na rejon i były pod „opieką” strzelców krajowych. On jako dowódca był odpowiedzialny za sprawy związane z „taką kompanią obejmującą ok. 120 komand w rejonie, który sięgał od Hamburga do Itzehoe i połowy Holsztyna”¹⁹. Jego biuro znajdowało się w Pinnebergu²⁰. „Obóz w cieniu” – Stalag X A Schleswig był odpowiedzialny za administrowanie komandami pracy, co obejmowało zarządzanie kartoteką, załatwianie poczty przychodzącej i wychodzącej, dokonywanie rozliczeń z jednostkami kierującymi pracą jeńców, tzn. „wypłacanie jeńcom wynagrodzeń oraz opłacanie kosztów zakwaterowania i żywienia, jeżeli były zapewniane przez pracodawcę”, nadzór nad warsztatami jenieckimi i magazynem odzieżowym, a także „obronę”, co oznaczało „ściganie przestępstw, uciekinierów itp.” oraz „cenzurę poczty”²¹.

Także ówczesny lekarz garnizonowy (*Standortarzt*) Zakładu Amunicji Lotniczej 6/XI w Boostedt wspomina o rozdzieleniu kompleksu obozowego w Heidkaten na obóz jeniecki i rozszerzony rewir chorych, które znajdowało również odzwierciedlenie w doborze personelu obozowego i jego zakresach kompetencji. W dorobku pozostawionym przez Gerharda Hocha²² zachował się protokół z rozmowy pomiędzy Timo Lummą, który pod koniec lat 80. XX w. spisał wyniki badań dotyczące wspomnianego Zakładu Amunicji Lotniczej²³ a byłym lekarzem garnizonowym w tej placówce dr. F. Hermannem. Według wypowiedzi tegoż lekarza, co najmniej cztery razy przebywał on na terenie kompleksu obozowego w Heidkaten: pod koniec listopada 1941, na początku 1942, w grudniu 1942 oraz w połowie 1943 r. Nie podał bliższych objaśnień co do czasu trwania pobytu, jednak łączył się on ze szkoleniami, których celem było uzyskanie kwalifikacji lekarza wojskowego. Wyjaśnił dr F. Hermann, że obóz jeniecki był prowadzony przez komendanta – a osobą odpowiedzialną był kpt. Gustav Toosbuy, któremu podlegało „dwóch oficerów niższych stopni Luftwaffe, trzech oficerów Wehrmachtu niższych stopni, kilku żołnierzy w stopniu sierżanta Luftwaffe, Kriegsmarine i Wehrmachtu oraz co najmniej siedmiu cywilnych urzędników Wehrmachtu i pracowników umysłowych”, którzy należeli do niemieckiego dowództwa obozu²⁴. Kierownikiem odswzawialni był star-

19 Ibidem.

20 Ibidem, List Gustava Toosbuy'a do redakcji gazety „Hamburger Abendblatt” z 14 VII 1978 r.

21 Ibidem, List Gustava Toosbuy'a do pana Schillera z 29 IX 1981 r.

22 Timo Lumma przesłał te materiały Gerhardowi Hochowi latem 2004 r., jednak całość korespondencji nie zachowała się. Zob. ibidem, List Timo Lummy do Gerharda Hocha z 20 VI 2004 r. Rozmowa między Timo Lummą i dr. F. Hermannem odbyła się na prośbę Gerharda Hocha, który w tym celu opracował kwestionariusz zawierający 25 pytań, miała ona miejsce w 2003 r. Zob. G. Hoch, *Erweitertes Krankenrevier in Heidkaten...*

23 Zob. T. Lumma, Luftmunitionsanstalt 6/XI Boostedt: 1937–1945, Boostedt 1990, nieopublikowany manuskrypt, Bibliothek der KZ-Gedenkstätte Neuengamme.

24 Gedenkstätte Kaltenkirchen, Nachlass von Gerhard Hoch, dotychczas bez sygnatury (oryginał w archiwum Timo Lummy), Wypowiedź byłego lekarza garnizonowego dawnego Zakładu Amunicji Lotniczej 6/XI Boostedt na temat warunków pełnienia przezeń służby oraz osobistych doświadczeń

szy sierżant Meyer, natomiast kierownikiem obozowej służby pracy w 1943 r. miał być Christian Ohle. Komendant wartowników to porucznik Batalionu Strzelców Krajowych, niewymieniony z nazwiska. Kierowanie rozszerzonym rewirem chorych należało do obowiązków żołnierzy Wehrmachtu i Luftwaffe posiadających uprawnienia sanitariuszy:

Główną osobą do kontaktów w sprawie kierowania jeńców do obozu w Heidkaten był tamtejszy kwatermistrz w randze starszego sanitariusza bądź jego pracownicy [...]. [Naczelnikami rewiru chorych] byli głównie niemieccy sanitariusze Luftwaffe w randze niższych oficerów, którzy po odbyciu nauki w Wydziale Kształcenia Sanitariuszy mieli możliwość objęcia funkcji naczelnika rewiru na okres trzech miesięcy w ramach kursu doskonalenia zawodowego²⁵.

Kształcenie na miejscu trwało około trzech miesięcy. Doktor F. Hermann sam przebywał na początku 1942 r. w kompleksie obozowym w Heidkaten w celu doskonalenia kwalifikacji. Według jego relacji były to oficjalne zajęcia na temat „higieny w obozach jenieckich”, w trakcie których wizytowano miejscowy zakład odszawiania. Ponadto obecni byli cywilni przedstawiciele okolicznych organów samorządowych, a także kilku komendantów różnych obozów jenieckich i obozów pracy przymusowej, jak również cywilni przedsiębiorcy budowlani oraz lekarze. Pod koniec roku dr F. Hermann był tam ponownie na prywatnej uroczystości zorganizowanej przez Wydział Kształcenia Sanitariuszy, gdzie spotkał się z byłymi kolegami z kursu. Powyższy opis wskazuje na ścisły związek między niemieckimi pracownikami obozowego rewiru chorych a szkoleniem i doksztalceniem żołnierzy Wehrmachtu czy Luftwaffe, którzy posiadali uprawnienia sanitariuszy. W okresie od grudnia 1940 do października 1942 r. na terenie lądowiska w Kaltenkirchen mieścił się Wydział Kształcenia Sanitariuszy Luftwaffe nr XI, do którego włączono kompanię szkolną dla podoficerów²⁶. Można założyć, że prowadzone zajęcia objęły rozszerzony rewir chorych dla jeńców radzieckich w Heidkaten. W rewirze tym oprócz sześciu niemieckich lekarzy pracowali też sami jeńcy jako pomocniczy personel medyczny²⁷. W wykazie sporządzonym 25 marca 1944 r. w Stalagu X A Schleswig – czyli na krótko przed przeniesieniem rozszerzonego rewiru chorych do Guden-dorf – figurowało dwunastu polskich i radzieckich jeńców, którzy byli zatrudnieni w rozszerzonym rewirze chorych w Heidkaten jako pomocniczy personel medyczny,

z rozszerzonego rewiru chorych w Heidkaten. Protokół z rozmowy sporządzony przez Timo Lumme, niedatowany [2003].

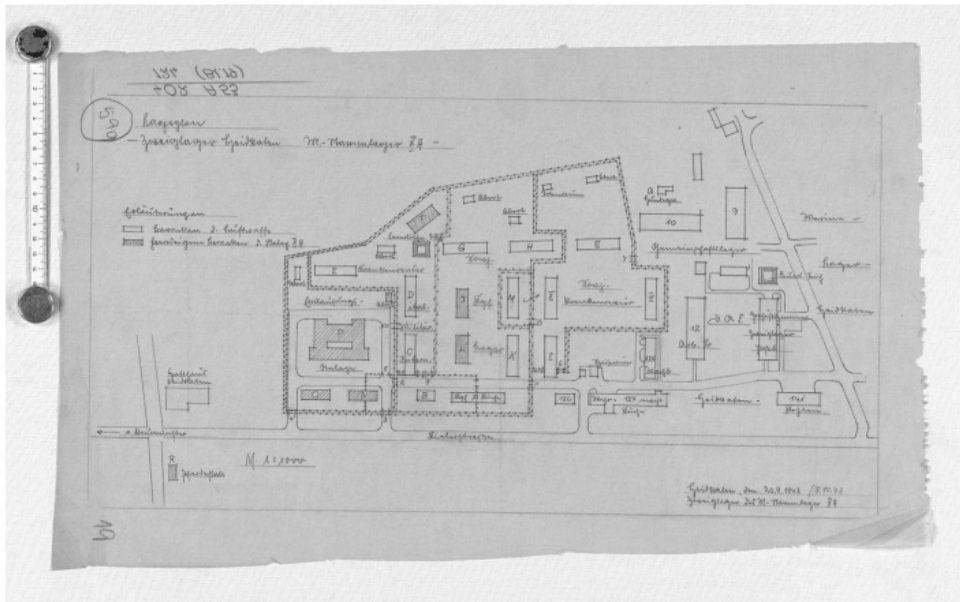
25 Ibidem.

26 G. Hoch, *Zwölf wiedergefundene Jahre: Kaltenkirchen unter dem Hakenkreuz*, Bad Bramstedt 1981, s. 250–258.

27 Gedenkstätte Kaltenkirchen, Nachlass von Gerhard Hoch, dotychczas bez sygnatury (oryginał w archiwum Timo Lummy), Wypowiedź byłego lekarza...

przy czym pięciu ostatnich skierowano tam dopiero 25 marca 1944 r. – na krótko przed przeniesieniem filii obozu do Gudendorf – ze Stalagu X C Nienburg/Weser²⁸.

Zgodnie z opisem G. Toosbuy'a chorzy jeńcy radziecy trafiali do rozszerzonego rewiru chorych, podczas gdy „zdrowiejących” kierowano na 10–14 dni do przyległego obozu dla jeńców wojennych, albo bezpośrednio z powrotem do swoich komand, wobec czego miała miejsce ich stała rotacja. Podział obozu na rozszerzony rewir chorych i oddzielony od niego obóz jeniecki widnieje także na planie sytuacyjnym filii Stalagu X A w Heidkaten z 20 września 1942 r.²⁹

Plan sytuacyjny filii Stalagu X A w Heidkaten z 20 IX 1942 r.

Źródło: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 402, A 53, Nr. 124, Blatt 19

Według relacji G. Toosbuy'a oba segmenty obozu, czyli obóz jeniecki i rozszerzony rewir chorych, mieściły mniej więcej po 100 jeńców³⁰. Kompleks obozowy był funkcjonalnie podzielony na: obóz dla radzieckich jeńców wojennych (kompleks baraków oznaczonych literami „G, H, J, K i M”, obejmujący także baraki z ustępami oraz kuchnię), rozszerzony rewir chorych przeznaczony dla radzieckich jeńców wojennych (kompleks baraków oznaczonych cyframi „I, II, III, IV”, obejmujący także

28 Wykaz personelu pomocniczego zatrudnionego w służbie medycznej Stalagu X A z 15 III 1944 r. – oryginał w Deutsche Dienststelle (WASl), Berlin, Ref. III A., Ordner „Kriegsgefangene in Lazaretten nach Orten”, Nr. 4 (N–Z) [stara sygnatura], kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle.

29 Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 402 A 53, Nr. 124, Blatt 19, Plan sytuacyjny filii Stalagu X A w Heidkaten z 20 IX 1942 r.

30 Gedenkstätte Kaltenkirchen, Nachlass von Gerhard Hoch, dotychczas bez sygnatury, List Gustava Toosbuy'a do burmistrza miasta Kaltenkirchen Güntera Fehrsa z 26 XI 1983 r.

barak z ustępami oraz tak zwaną salę zmarłych), a ponadto odwzawialnię (kompleks baraków oznaczonych literą „P”) oraz segment dla strażników („Gemeinschaftslager” oraz kompleks baraków opisanych cyframi „9 i 10”, obejmujący psiarnię oznaczoną literą „Q”), jak również część wydzieloną dla Niemieckiego Frontu Pracy.

Filia z rozszerzonym rewirem chorych w Gudendorf

Według opisu Gustava Toosbuy’a w marcu 1944 r. filia Stalagu X A została przeniesiona z Heidkaten do Gudendorf. Fakt ten znalazł odzwierciedlenie m.in. w spisie obozów dla jeńców wojennych wraz z filiami, podległych Naczelnemu Dowództwu Wehrmachtu, według stanu z połowy lutego uzupełnionego o wpisy z 14 maja 1944 r. O ile pierwotnie zamieszczono adnotację, że filią był Stalag X A Schleswig „Heidkaten”, to w toku uzupełnień skreślono nazwę „Heidkaten” i dopisano „Hamburg” oraz „Gudendorf”³¹. W kolejnym spisie obozów pochodzącym z końca października 1944 r. widniała już adnotacja o Gudendorf jako filii Stalagu X A Schleswig oraz informacja „p.[rzej] Hamburg”³². Ponadto w odniesieniu do X Okręgu Wojskowego wyszczególniono stalagi X B Sandbostel oraz X C Nienburg (Weser) wraz z filią w Rohrsen³³. Pismo II Oddziału Pogotowia Budowlanego Marynarki Wojennej w Bremen-Farge z 19 września 1944 r. dokumentuje, że radziecki jeńiec wojenny Paweł Gorbatenko 9 marca 1944 r. przebywał jeszcze w filii w Heidkaten, jednak już 19 kwietnia 1944 r. został przeniesiony z „filii w Gudendorf” do lazaretu w Rohrsen³⁴. Z kolei w książce chorych lazaretu obozowego dla jeńców wojennych w Rohrsen dotyczącej baraku nr 7, prowadzonej w okresie od 23 marca 1944 do 14 marca 1945 r., zamieszczono wzmiankę o tym, że jeńiec przybył 20 kwietnia 1944 r. z rewiru chorych w Heidkaten³⁵. Zachowana fragmentarycznie w angielskojęzycznym przekładzie książka chorych rozszerzonego rewiru chorych w Gudendorf odnotowuje przybycie pierwszego chorego dopiero w dniu 15 maja 1944 r.³⁶ Poza tym od połowy

31 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, KR 41014, Spis obozów dla jeńców wojennych wraz z filiami, podległych OKW, według stanu z połowy lutego, uzupełniony o wpisy z 14 V 1944, 31 VIII 1944 i wreszcie z 31 X 1944 r. (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle).

32 Deutsche Dienststelle (WASSt), III/A DD, Ewidencja obozowa, stan na 31 X 1944 r. (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle).

33 Ibidem.

34 Deutsche Dienststelle (WASSt), Ref. III/A Sonderakte 11, Pismo II Oddziału Pogotowia Budowlanego Marynarki Wojennej do 2. Admirała Morza Północnego – Stalag X B – komendantura, z 19 IX 1944 r. (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle). Zob. M. Gietzelt, *Die Gedenkstätte Gudendorf...*, s. 66.

35 CAMO, Abtl. 9, Fondsnr. 58, Inventarnr. 18004, Dateinr. 850, Erkennungsmarkennummer 92936, Stalag XB, ustalono na podstawie danych projektu OBD Memorial (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=77948373> [dostęp: 24 X 2019 r.]), Wpis numer 84 w książce chorych lazaretu obozowego dla jeńców wojennych w Rohrsen dla baraku nr 7, pochodzący z okresu pomiędzy 23 III 1944 a 14 III 1945 r.

36 Deutsche Dienststelle (WASSt), Berlin, Ref. III A., Ordner „Kriegsgefangene in Lazaretten nach Orten”, Nr. 4 (N–Z) [stara sygnatura] (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/

mają zakład odwszawiania był użytkowany przez Wehrmacht³⁷. Z informacji tych można wysnuć wniosek, że rozszerzony rewir chorych w Gudendorf funkcjonował najpóźniej od połowy maja 1944 r. W piśmie dotyczącym wynagrodzeń wypłacanych radzieckim jeńcom wojennym, pochodzącym z tego samego roku, znajduje się pieczętka z napisem „Stalag XA, ekspozytura grupy administracji w Heide”, który wskazuje na istnienie ścisłych regionalnych i strukturalnych powiązań między regionem Dithmarschen a Stalagiem X A Schleswig. Placówka administracyjna w Heide była więc instancją pośredniczącą między stalagiem w Schleswig a filią w Gudendorf³⁸.

Filia Stalagu X C Rohrsen była również wiosną 1944 r. wykorzystywana jako lazaret dla chorych radzieckich jeńców wojennych. Rozkaz organizacyjny nr 52 wydany przez OKW, Wydział 52 ds. Jeńców Wojennych, zawiera informację o tym, że został on przekształcony w lazaret obozowy Stalagu X C na potrzeby 500 radzieckich jeńców wojennych chorych na gruźlicę. Według danych figurujących w książkach chorych lazaretu, pierwsi jeńcy przybyli tu 23 marca 1944 r. ze Stalagu X B Sandbostel³⁹. Oznacza to, że kontynuowano proces likwidacji *Russenlager*, który rozpoczął się już pod koniec 1941 r., stosownie do wprowadzonych wówczas działań restrukturyzacyjnych. Działania zainicjowane wiosną 1944 r. sprawiły, że każdy z trzech obszarów zatrudnienia składał się ze stalagu i filii, która dysponowała rozszerzonym rewirem chorych bądź lazaretem. Poza tym rozkaz organizacyjny nr 52 wydany przez OKW wskazuje, że dokonywano lokalnych specjalizacji placówek opieki medycznej w zakresie leczenia konkretnych chorób, jak na przykład leczenia gruźlicy w Rohrsen.

Obóz w Gudendorf był znacznie mniejszy niż placówka w Heidkaten, lecz zachowano tu podział kompleksu obozowego na rozszerzony rewir chorych i obóz jeniecki, co ilustruje plan sytuacyjny z 1944 r., gdzie widać trzy odgródzone od siebie i ogrodzone drutem kolczastym obszary: w części wysuniętej najdalej na północ – rozszerzony rewir chorych wraz z barakiem gospodarczym⁴⁰, barakami służącymi jako łaźnia i ustęp, szopa, kuchnię, co najmniej jednym barakiem do kwaterowania jeńców oraz barakiem medycznym, z którymi, od południa i w bezpośredniej odległości od obozu służącego do ćwiczeń wojskowych, graniczył obóz jeniecki

/Dokumentationsstelle Celle), Rosyjscy jeńcy wojenni w szpitalu w Gudendorf, 1 X 44–31 III 45 (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle).

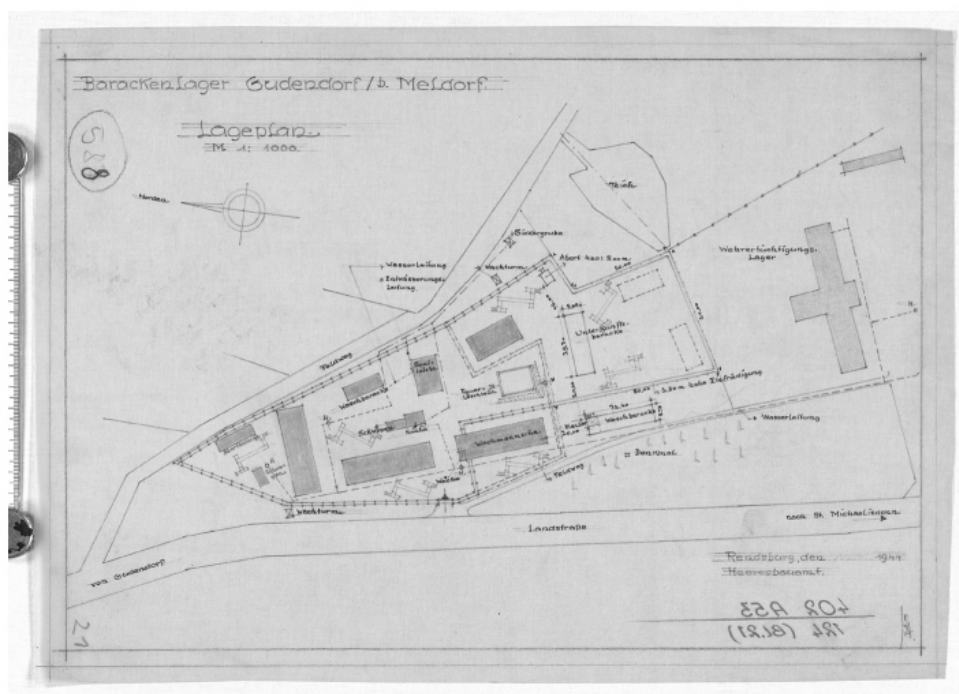
37 Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 320 Süderdithmarschen, Nr. 2191, Pismo starosty powiatu Süderdithmarschen do Dowództwa Okręgu Luftwaffe XI z 15 V 1944 r.

38 Ibidem, Abt. 320 Süderdithmarschen, Nr. 2525–2526.

39 H.-J. Sonnenberg, *op.cit.*, s. 17; Rozkaz organizacyjny nr 52 wydany przez OKW, Wydział ds. Jeńców Wojennych, z 15.5.1944 r., kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle.

40 Ukazuje to plan sytuacyjny z 1941 r. Zob. BA Berlin, NS 1/1344, Anlage 4, Plan sytuacyjny kompleksu obozowego Luftwaffe w Gudendorf, wykonany przez Urząd Budowlany Wojsk Lądowych i Luftwaffe w Rendsburgu, 11 IX 1941 r.

z jednym barakiem do kwaterowania jeńców⁴¹ oraz nowo wybudowanym barakiem spełniającym funkcję łaźni⁴², natomiast od południa z obydwojoma segmentami obozu oraz szosą prowadzącą do St. Michaelisdonn graniczył barak dla strażników. Podział ten daje się zauważyć po wewnętrznym oddzieleniu ogrodzeniami poszczególnych obszarów⁴³. Poza tym, według wspomnień świadków, istniało zewnętrzne ogrodzenie o wysokości 3–4 metrów⁴⁴, strzeżone przez dwóch wartowników.

Plan sytuacyjny obozu z barakami w Gudendorf k. Meldorf, wykonany przez Urząd Budowlany Wojsk Lądowych w Rendsburgu w 1944 r.
Źródło: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 402, A 53, Nr. 124, Blatt 21

Książka chorych z rozszerzonego rewiru w Gudendorf z 1946 r., zachowana w formie odpisu w języku angielskim, zawiera 715⁴⁵ wpisów dotyczących leczenia

41 Ibidem. Zgodnie z planem sytuacyjnym z 1941 r. lotnictwo wojskowe początkowo wykorzystywało go jako barak funkcyjny.

42 Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 402, A 53, Nr. 124, Blatt 22, Szkic wykonany w 1944 r. przez Urząd Budowlany Wojsk Lądowych w Rendsburgu na potrzeby rozbudowy łaźni jako baru gospodarczego filii w Gudendorf k. Meldorf Stalag X A.

43 Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 402, A 53, Nr. 124, Blatt 21, Plan sytuacyjny obozu z barakami w Gudendorf k. Meldorf, wykonany przez Urząd Budowlany Wojsk Lądowych w Rendsburgu w 1944 r.

44 Rozmowa autorki z świadkiem Helmutem Hahnem przeprowadzona 15 IX 2017 r.

45 W odróżnieniu od tego Martin Gietzelt naliczył ogółem 717 wpisów. Zob. M. Gietzelt, *Gedenkstätte in Gudendorf...*, s. 67.

radzieckich jeńców wojennych od 15 maja 1944 do 31 marca 1945 r.⁴⁶. Analiza tej listy wykazała, że zdecydowana większość jeńców po pobycie w rewirze chorych powracała do komanda pracy. Jeńcy, którzy nie byli od razu zwalniani w ten sposób, musieli – o ile nie zostali przeniesieni do innych lazaretów – jeszcze przez jakiś czas pozostać w obozie jenieckim w Gudendorf. Dla tej grupy jeńców na liście można znaleźć wpisy typu: „temporary l[ight] work branch camp Gudendorf” („tymczasowo lekka praca w filii w Gudendorf”)⁴⁷, co koresponduje z wypowiedziami Gustava Toosbuy’a dotyczącymi odnośnego trybu postępowania w Heidkatzen⁴⁸.

Także świadkowie wydarzeń pamiętają przypadki zatrudniania radzieckich jeńców wojennych w gospodarstwach rolnych w Gudendorf i okolicy. Otto i Ingeburg Martensowie objaśnili, że ich rodzinom około 1944 r. „udało się ściągnąć brygadę Rosjan [...] ze strażnikiem”. W swoich relacjach poruszyli też temat odżywiania jeńców wojennych, podkreślając, że ze względu na trwający latami stan niedożywienia ich organizmy nie tolerowały tłuszczu, w związku z czym dostawali od rolników tłuczone ziemniaki i chude mleko⁴⁹. Także na liście zamieszczonej w książce chorych, przy nazwisku jeńca Aleksandra Koblianowa, numer jeniecki 34293 Stalag X D, figuruje adnotacja, iż pracował on w kuchni obozowej⁵⁰. Fakt wspólnej pracy w obozowej kuchni wskazuje na istnienie obszarów kontaktu między obozem dla radzieckich jeńców wojennych a przyległym obozem, w którym ćwiczeniom wojskowym poddawani byli młodzi członkowie Hitlerjugend. Aleksander Protopow, numer jeniecki 4688 Stalag X B, pracował jako krawiec w obozie jenieckim⁵¹. Radzieccy jeńcy wojenni przetrzymywani w obozie jenieckim byli zatrudniani zatem zarówno na terenie samego obozu, jak i przy pracach w leśnictwie oraz rolnictwie w Gudendorf i okolicy.

Przy nazwiskach kilku jeńców, na przykład Iwana Konoszenki, numer jeniecki 205696 Stalag X B, znajduje się informacja, że mógł on pracować tylko w pozycji

46 Chociaż lista nosi tytuł „Russian POW Hospital (Rosyjscy jeńcy wojenni w Szpitalu w Gudendorf) 1 X 44–31 III 45”, figurują na niej wpisy pochodzące z okresu znacznie poprzedzającego październik 1944 r., bowiem jeniec odnotowany na pierwszym miejscu listy miał przebywać w Gudendorf od 15 V 1944 r. Jednak zwłaszcza wpisy dokonywane w początkowym okresie funkcjonowania obozu są bardzo niekompletne.

47 Deutsche Dienststelle (WASt), Berlin, Ref. III A., Ordner „Kriegsgefangene in Lazaretten nach Orten”, Nr. 4 (N–Z) [stara sygnatura], Rosyjscy jeńcy wojenni w szpitalu w Gudendorf, 1 X 44–31 III 45 (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle); np. wpis numer 289, Michaił Iwlew, numer żetonu rozpoznawczego 123659 Stalag II B.

48 Gedenkstätte Kaltenkirchen, Nachlass von Gerhard Hoch, dotychczas bez sygnatury, List Gustava Toosbuy’a do Gerharda Hocha z 8 III 1978 r.; ibidem, List Gustava Toosbuy’a do burmistrza miasta Kaltenkirchen Güntera Fehrza z 26 XI 1983 r., dotychczas bez sygnatury.

49 Rozmowa autorki ze świadkami czasu Otto i Ingeburg Martensami przeprowadzona 14 IX 2017 r.

50 Deutsche Dienststelle (WASt), Berlin, Ref. III A., Ordner „Kriegsgefangene in Lazaretten nach Orten”, Nr. 4 (N–Z) [stara sygnatura], Rosyjscy jeńcy wojenni w szpitalu w Gudendorf, 1 X 44–31 III 45 (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle). Przy nazwisku jeńca Arkadija Ksenefontowa, numer jeniecki 147773 Stalag X B, znajduje się też adnotacja „W.E. camp”, jednak nie zachowała się dokładniejsza informacja figurująca w nawiasach za adnotacją.

51 Ibidem.

siedzącej⁵², a w przypadku innych zanotowano, że nie są jeszcze w stanie wykonywać ciężkich prac⁵³, że nie wolno im nosić ciężkich ładunków⁵⁴, czy też, iż powinni pracować tylko w zamkniętych pomieszczeniach⁵⁵. Przy nazwisku jeńca Iwana Astradowa, numer jeniecki 136712 Stalag X B, znajduje się uwaga iż cierpiał on na egzemy na twarzy, „wyzdrowiał” i powinien przez 15 dni odpocząć, co przypuszczalnie oznaczało lekką pracę w obozie jenieckim, a następnie powrócić w celu poddania się operacji. Ponadto niektórzy jeńcy byli zwalniani do oddziałów roboczych, jednak mieli kontynuować leczenie na miejscu, na przykład Nikołaj Syczew, numer jeniecki 150777 Stalag X B, który będąc w komandzie pracy miał być dwa razy w tygodniu poddawany zabiegom. Poza tym w wykazie angielskim zwracają uwagę liczne przypadki użycia określenia „shammer”⁵⁶, co w tłumaczeniu oznacza „symulant” lub „krętacz” i wskazuje na ideologiczne przesłanki w traktowaniu jeńców wojennych. Najwidoczniej lekarze nie wszystkich jeńców klasyfikowali jako godnych leczenia. Często można znaleźć wzmiankę, że trafiali oni do rolników lub do obozu jenieckiego w Gudendorf. Nie wiadomo, czy wiązało się to z dalszymi sankcjami.

Lista lazaretowa pokazuje, że w celu dalszego leczenia niektórych jeńców transportowano do innych obozów bądź lazaretów, w szczególności do stalagu w Sandbostel, który dysponował lazaretem, a także do filii Stalagu X C Nienburg w Rohrsen, do której kierowano chorych na gruźlicę. Oprócz tego przypadki gruźlicy wysyłano celem dalszego leczenia do lazaretu rezerwowego w Szleswiku – głównie w marcu 1945 r., do lazaretu marynarki wojennej w Marne, do Itzehoe, czy też do Stalagu X B Sandbostel. Lazaret rezerwowy nr II w Szleswiku był placówką wyspecjalizowana w leczeniu chorób skórnych i wenerycznych⁵⁷. Natomiast jeńców wojennych, którym należało przeprowadzić zabieg chirurgiczny, operowano w lazarecie marynarki wojennej w Marne. Można więc wnioskować, że w rozszerzonym rewirze chorych w Gudendorf nie było sali operacyjnej⁵⁸.

A zatem okazuje się, że zasadniczo istniały trzy różne „drogi” opuszczenia rozszerzonego rewiru chorych: po pierwsze powrót do poprzedniego komanda roboczego, po drugie krótkotrwałe zatrudnienie do „lekkich prac” w obozie jenieckim w Gudendorf, czyli przeważnie u okolicznych rolników, w leśnictwie czy też

52 Ibidem.

53 Ibidem, np. Iwan Pietrow, numer jeniecki 135369 Stalag X B.

54 Ibidem, np. Konstantin Akimoczkin, numer jeniecki 133867 Stalag X B.

55 Ibidem, np. Grigorij Zadrosny, numer jeniecki 127775 Stalag X B.

56 Ibidem, np. Jawer Kasimow, numer jeniecki 40634 Stalag X B.

57 Deutsche Dienststelle (WASt), Berlin, Ref. III A., Ordner „Kriegsgefangene in Lazaretten nach Orten”, Nr. 4 (N–Z) [stara sygnatura], Pismo lazaretu rezerwowego II w Szleswiku do rozszerzonego radzieckiego rewiru chorych w Gudendorf z 7 III 1945 r. (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle).

58 Ibidem, Rosyjscy jeńcy wojenni w szpitalu w Gudendorf, 1 X 44–31 III 45, np. Saja Tachudinow, numer żetonu rozpoznawczego 27081 Stalag 101 R oraz Wasilij Archirow, numer żetonu rozpoznawczego 133853 XB. Obaj zostali przewiezieni 6 I 1945 r. do lazaretu marynarki wojennej w Marne celem poddania operacji wrzodów żołądka.

w obozie, a po trzecie przeniesienie do innego obozu w celu kontynuowania zabiegów medycznych. Przeprowadzona analiza ilościowa książki chorych rozszerzonego rewiru wykazała, że większość wpisów dotyczyła pobyków trwających poniżej 40 dni.

Organizacyjny i funkcjonalny podział obozu na obóz dla jeńców wojennych i rozszerzony rewir chorych uwidacznia się również w doborze personelu obozowego. Według relacji naczelnika obozu dla jeńców wojennych w Heidkaten i Gudendorf Gustava Toosbuy'a, rozszerzony rewir chorych oficjalnie podlegał lekarzowi obozowemu Stalagu X A Schleswig, który w regularnych odstępach czasu przyjeżdżał do Heidkaten i prawdopodobnie także do Gudendorf⁵⁹. Świadczy o tym również ogólna książka chorych Stalagu X A, która w rubryce „Uwagi” wymienia z nazwiska szereg lekarzy (wojskowych), wśród nich byli np.: 9 września oraz 29 grudnia 1944 r. „dr Niebuhr z Büsum”⁶⁰; również 9 września „lekarz wojskowy Heide”⁶¹, „dr Brandt z Albersdorf”; w dniach 15, 20, 21 i 30 listopada oraz 23 grudnia 1944⁶², 15 listopada 1944 r. „lekarz sztabowy Hademarschen”⁶³ i 25 listopada 1944 r. „naczelnik lekarz sztabowy marynarki wojennej dr Gregor”⁶⁴. Ponadto, zgłoszenia o przypadkach zgonów w rozszerzonym rewirze chorych w Gudendorf wskazują, że w obozie był radziecki naczelnik lekarz sztabowy o nazwisku Achundow, a także niemiecki lekarz obozowy Wichmann w randze naczelnego lekarza sztabowego⁶⁵. Nie udało się stwierdzić istnienia innych źródeł podających nazwiska kolejnych członków pomocniczego personelu medycznego w rozszerzonym rewirze chorych w Gudendorf. Nie wiadomo, którzy z jeńców polskich czy radzieckich, będących członkami pomocniczego personelu medycznego w Heidkaten po przeniesieniu rewiru chorych do Gudendorf również zostali tam skierowani⁶⁶. Martin Gietzelt zwracał uwagę na fakt, że do opieki nad jeńcami wojennymi angażowano także niemieckie kobiety jako „siostry pomocnicze”, i udało mu się przeprowadzić wywiad z jedną z nich, która przynosiła jedzenie chorym z baraku kuchennego⁶⁷.

59 Gedenkstätte Kaltenkirchen, Nachlass von Gerhard Hoch, dotychczas bez sygnatury, List Gustava Toosbuy'a do pana Schillera z 25 IV 1982 r.

60 Deutsche Dienststelle (WASt), bez sygnatury, Listennummer 38, Lista sporządzona przez lekarza obozowego Stalagu X A (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle).

61 Ibidem, numer w wykazie: 21.

62 Ibidem, numery w wykazie: 255, 217–219, 265, 399.

63 Ibidem, numer w wykazie: 428, nazwisko zapisane nieczytelnie.

64 Ibidem, numer w wykazie: 293.

65 CAMO, Abtl. 9, Fondsnr. 58, Inventarnr. 977529, Dateinr. 33, Erkennungsmarkennummer 10786 Stalag I A, Zgłoszenie zgonu Aleksieja Grinko. Ustalono na podstawie danych projektu OBD Memorial (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=301160352> [dostęp 2 I 2019 r.]).

66 Deutsche Dienststelle (WASt), Berlin, Ref. III A., Ordner „Kriegsgefangene in Lazaretten nach Orten”, Nr. 4 (N–Z) [stara sygnatura], Wykaz personelu pomocniczego zatrudnionego w służbie medycznej Stalagu X A z 15 III 1944 r. (kopia w zbiorach fundacji Stiftung niedersächsische Gedenkstätten/Dokumentationsstelle Celle).

67 M. Gietzelt, *Gedenkstätte in Gudendorf...*, s. 69.

Uwzględniając karty osobowe nr I zawarte w wykazie „OBD Memorial”, tzw. Wykaz Gresko, oraz angielski odpis książki chorych udało się ustalić tożsamość ogółem 36 jeńców wojennych⁶⁸, którzy zmarli w rozszerzonym rewirze chorych lub w obozie jenieckim w Gudendorf. Oznacza to, że wskaźnik zgonów w Gudendorf był znacznie niższy aniżeli w Heidkaten. Niemiecka gospodarka wojenna, zwłaszcza pod koniec wojny, była zdana na każdego pracownika, co sprawiało, że – w odróżnieniu od sytuacji jesienią i zimą na przełomie 1941 i 1942 r. – w odniesieniu do tego okresu nie można mówić o celowym dopuszczaniu do śmierci jeńców.

Zakończenie

Obóz w Heidkaten został utworzony jako podobóz z rozszerzonym rewirem chorych w okresie, w którym zadania i funkcje centralnego *Russenlager* w Wietzen-dorf były w rosnącej mierze przekazywane innym obozom, przy czym następowało ich zróżnicowanie na poziomie regionów, aby spełnić wymogi „wielkiej operacji“ zatrudniania radzieckich jeńców wojennych w lokalnych komandach pracy, poczyn-szy od jesieni 1941 r. Zarazem jeńcom radzieckim przebywającym w stalagach i zatrudnianym w regionie wydzielano w tym czasie zaledwie minimum racji żywnościowych, które nie wystarczały im do przetrwania. W efekcie po rozszerzeniu skali zatrudnienia do rozmiarów „wielkiej operacji”, do pracy w regionie skierowano ze stalagów ogromną liczbę jeńców, którzy byli już wycieńczeni. Nieuniknionym następstwem tych ideologicznie umotywowanych wytycznych postępowania i zasad żywienia obowiązujących zimą na przełomie 1941 i 1942 r. było masowe wymieranie radzieckich jeńców wojennych.

Utworzenie lokalnego podobozu z rozszerzonym rewirem chorych w Heidka-ten było nie tylko podyktowane koniecznością sprostania wymogom związanym z zatrudnianiem jeńców wojennych, lecz także pozwoliło na skrócenie dróg trans-portu chorych jeńców radzieckich do przeznaczonych dla nich punktów leczenia oraz na odciążenie lazaretów funkcjonujących w obrębie stalagów. Zgodnie z przy-jętymi w medycynie wojskowej typologiami obozów, służących do sprawowania opieki nad chorymi żołnierzami, jedna z głównych różnic między lazaretami i roz-szerzonymi rewirami chorych polegała na tym, że rewiry funkcjonowały na terenie obozu, zaś lazarety obozowe były umiejscowione poza jego obrębem. Rozszerzone rewiry chorych uznawano za „rozwiązanie pośrednie”⁶⁹ typu pomostowego. Ta forma obozu spełniała ówczesne postulaty, aby zaprzestać tworzenia mniejszych lazaretów, tym samym „nieekonomicznych tworów” i zwrócić się ku realizacji sprawdzio-nych metod wojskowych polegających na zapewnieniu „szybkiego i właściwego

68 Martin Gietzelt zdołał udokumentować zaledwie 20 przypadków śmierci jeńców wojennych w rozszerzonym rewirze chorych w Gudendorf, zob. ibidem, s. 76.

69 F. Konrich, *Einführung in die Wehrhygiene*, Stuttgart 1943, s. 113.

zaopatrzenia” na miejscu⁷⁰. Ciężkie przypadki trafiały z reguły jednak do większych, lepiej wyposażonych lazaretów, wyspecjalizowanych w określonych dziedzinach. Także i rozszerzone rewiry chorych, stanowiące typ pomostowy, miały zapewniać coś więcej aniżeli szybkie opatrywanie małych ran i leczenie zachorowań, mogły więc przykładowo dysponować pomieszczeniami operacyjnymi i pracowniami rentgenowskimi⁷¹, co wychodziło naprzeciw wymogom sformułowanym w wytycznych z marca 1939 r., określających warunki budowy stalagów dla jeńców wojennych⁷².

Na terenie powiatów Segeberg i Süderdithmarschen zmarła większość radzieckich jeńców wojennych przebywających w całym Szlezwiku-Holsztynie i Hamburgu, co koresponduje z geograficznym położeniem miejsc, w których znajdowały się rozszerzone rewiry chorych, czyli Heidkaten i Gudendorf⁷³. Istniejące powiązania strukturalne między obozem jenieckim i rozszerzonym rewirem chorych świadczą o tym, że czynnik „pracy” z czasem stał się przewodnią zasadą w obchodzeniu się z radzieckimi jeńcami wojennymi. Okres pobytu w rozszerzonym rewirze chorych wynosił z reguły kilka tygodni. Następnie jeńców uznanych za „wyleczonych” przekazywano do obozu jenieckiego, skąd byli oni przydzielani do miejsc wykonywania pracy, gdzie należało ich bardziej „podkarmić”. Faktu podtrzymywania potencjału siły roboczej w systemie obozów nie należy utożsamiać z humanitarnym zainteresowaniem życiem jeńców wojennych, bowiem był on oparty wyłącznie na przesłankach ekonomicznych.

The branches of Stalag X A Schleswig established in Heidkaten (1941–1944) and Gudendorf (1944–1945) with extended hospitals designed for Soviet POWs (Summary)

The article offers an analysis of the process of re-organization of the camp structure in the Xth Military District from the end of 1941, which was launched in the face of successive liquidation of camps of the special type, that is ‘Soviet camps’ (the so-called *Russenlager*). Established at the initial stage of the war against the Soviet Union, they were meant to function parallel to stalags designed for POWs from other states. In her study, the author puts a special emphasis on the formation of the branches of Stalag X A Schleswig, which were based in Heidkaten (1941–1944) and Gudendorf (1944–1945), and accommodated extended hospital facilities. The author reconstructs the changes which were taking place on the level of the military district,

70 O. Schroeder, *Militärische Unterkünfte*. W: *Lehrbuch der Militärhygiene*, Hrsg. W. Waldmann, W. Hoffmann, Berlin 1936, s. 225–258, tu: s. 239–240.

71 Ibidem, s. 241; F. Konrich, *op.cit.*, s. 113.

72 BA-MA Freiburg, RH D4 138/12, HDV 38/12, s. 16.

73 R. Möller, *Gerhard Hoch und...*, s. 9.

as well as attempts to answer questions concerning the functions and structures of the two branches of the 'camp in the shadows' (the so-called *Schattenlager*), as the one located in Schleswig was dubbed. By taking a closer look at this problem area, it is possible to demonstrate that there followed a progressing gradual process of delegating the functions performed by the central 'Soviet camp' in Wietzendorf to other camps and also their regional differentiation which, at the same time, met the requirements of "the large-scale operation of employing Soviet POWs in local working parties beginning with the autumn of 1941. Moreover, it is also possible to observe the process of specialization of the extended hospitals for the sick and the field hospitals designed for Soviet POWs who were staying in the Xth Military District. Those facilities specialized in treating the POWs' specific ailments.

Die Zweiglager des Stammlagers X A Schleswig mit erweiterten Krankenrevieren für sowjetische Kriegsgefangene in Heidkaten (1941–1944) und Gudendorf (1944–1945) (Zusammenfassung)

Im Artikel wird die Reorganisation der Lagerstruktur im Wehrkreis X ab Ende 1941, als der besondere Lagertypus *Russenlager* sukzessiv aufgelöst wurde, analysiert. Diese Lager wurden zu Beginn des Krieges gegen die Sowjetunion als parallele Stammlager zu jenen für Kriegsgefangene anderer Nationen errichtet. Der Fokus in dieser Darstellung liegt auf der Etablierung der Zweiglager des Stalag X A Schleswig mit erweiterten Krankenrevieren in Heidkaten (1941–1944) und in Gudendorf (1944–1945). Veränderungen auf Wehrkreisebene werden nachgezeichnet und nach den Funktionen und Strukturen dieser beiden Zweiglager des Schattenlagers gefragt. Diese Nahsicht ermöglicht es aufzuzeigen, dass Funktionen des zentralen *Russenlagers* i Wietzendorf zunehmend auf andere Lager übertragen und regional ausdifferenziert wurden. Diese regionale Ausdifferenzierung kam gleichsam den Anforderungen des „Großeinsatzes“ von sowjetischen Kriegsgefangenen im lokalen Arbeitskommandos ab Herbst 1941 entgegen. Unter den erweiterten Krankenrevieren und Lazaretten für sowjetische Kriegsgefangene im Wehrkreis X sind darüberhinaus Spezialisierungen auf bestimmte Krankheitsbilder zu beobachten.